

ศึกษาวิเคราะห์อรรถวิหารญาณในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค An Analytical Study of Araṇavihārañña in the Patisambhidamagga

¹ธรรมาลี ศรีเข้ม, ²พระธรรมวชิรปัญญาจารย์ (เทียบ สิริธำโน)

และ ³พระมหายุทธนา นรเชฏโฐ

¹Thammawalee Sricham, ²Phra Tham Wachirapanyacharn (Thiab Siriṭhāno)

and ³Phramaha Yutthana Narajettho

^{1,2,3}สาขาพระไตรปิฎกศึกษา, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

^{1,2,3}Tipitaka Studies, Mahachulalongkornrajavidyalaya University.

¹Corresponding Author's Email: noodee53@live.com

Received: March 30, 2026; **Revised:** April 24, 2026; **Accepted:** April 29, 2026

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาโครงสร้างและหลักธรรมในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค 2) เพื่อศึกษาอรรถวิหารญาณในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค และ 3) เพื่อวิเคราะห์หลักการและวิธีการเข้าถึงอรรถวิหารญาณในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพวิเคราะห์เอกสารจากพระไตรปิฎก อรรถกถา นำเสนอเชิงพรรณนา ผลการวิจัยพบว่า 1) โครงสร้างของปฏิสัมภิทามรรคประกอบด้วย 2 ส่วนคือส่วนเนื้อหา และส่วนวิธีดำเนินการซึ่งพระสารีบุตรได้แสดงทางแห่งปฏิสัมภิทาทั้งหลาย โดยความรู้แตกฉาน 4 คือ อรรถปฏิสัมภิทา อัมมปฏิสัมภิทา นิรุตติปฏิสัมภิทาและปฏิภาณปฏิสัมภิทา เพราะญาณทั้งหมดรวมเป็น 73 ประการ ญาณ 67 ประการ เป็นญาณที่ทั่วไปแก่สาวก ญาณ 6 ประการเบื้องปลายเป็นญาณที่เฉพาะตถาคตเท่านั้น 2) อรรถวิหารญาณ คือวิหารธรรมอันไม่มีกิเลสเป็นข้าศึก ธรรมเครื่องอยู่ของพระอริยบุคคลผู้ไม่มีกิเลสเป็นข้าศึกหรือชื่อว่าอรรถวิหาร เพราะก่อกำหนดนิรณันได้ด้วยปฐมฌาน เพราะผู้พร้อมเพรียงด้วยปฐมฌานจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติควรเรียกว่าอรรถวิหารเพราะท่านละกิเลสได้ตามลำดับ 3) วิเคราะห์วิธีการเข้าถึงอรรถวิหารญาณด้วยข้อปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานเพื่อเข้าถึงฌาน จะต้องใช้สติเป็นเครื่องกำหนดให้จิตสงบถึงระดับอุปจารสมาธิ จนจิตดำรงมั่นในอารมณ์เดียวเป็นอัปปนาสมาธิ เมื่อเจริญต่อไปจึงสามารถกำจัดวิตกวิจารณ์ บรรลุปฐมฌาน เมื่อกำจัดวิตกวิจารณ์ได้ก็เข้าทุติยฌาน เมื่อกำจัดปิติได้ก็เข้าตติยฌาน และเมื่อกำจัดสุขได้ก็เข้าจตุตถฌาน ต่อมาปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน โดยทั้งสองนี้มีจุดหมายเดียวกันคือหลุดพ้นจากกิเลส แต่ปฏิบัติสมถะเป็นเพียงข่มกิเลสไว้เหมือนกับหินทับหญ้า ส่วนความหลุดพ้นจากกิเลสด้วยปฏิบัติวิปัสสนาเป็นการหลุดพ้นจากกิเลสอย่างสิ้นเชิง

คำสำคัญ: อรรถวิหารญาณ; วิธีการเข้าถึง; ปฏิสัมภิทามรรค

Abstract

This research article aims at 1) to study the structure and principles presented in the Paṭisambhidāmagga, 2) to study the Araṇavihārañña as described in the Paṭisambhidāmagga and 3) to analyze the principles and practical methods for attaining Araṇavihārañña. By employing a qualitative research methodology, this study analyzes documentary sources from the Tipiṭaka and its commentaries and presents the findings descriptively. The results of the study reveal that 1) the structure of the interaction of the party consists of 2 parts, the content section and the section. The method of operation that Phra Sariputta has shown the way of interactions by knowledge is divided 4 is Thammathipatipattha. Atthathipattha, Nirutti Patipatta and Patiphanatipatta Patipatta because all the senses are 73 senses 67. Ghaeng is a common instinct for the disciples. The six senses behind the tip are only the eyes of the future 2) The cathedral. Yan is a dharma temple without passion as an enemy. The dharma is a symbol of Phra Ari, a person who has no passion as an enemy or named The temple because it can be eliminated with the first earth because of those who are ready with the prunes to the promise of the promise. One meditation should be called the temple because you can abandon your desires respectively 3) Also analyze how to access the temple. The practice of meditation to reach Chan will require consciousness as a means of determining the calmness of the mind to the level of meditation until the mind. Remain steadfast in one emotion as a meditation. When further progressed, it was able to eliminate anxiety and achieve enlightenment when Get rid of anxiety, enter into temptation. When eliminating joy, enter into temptation, and when eliminating the end, enter into temptation and practice. These two standard whips have the same purpose: to break free from passions. But practicing asceticism is just suppressing passions. It's like a boulder on the grass, and freedom from passion by practicing whiplash is completely free from passion.

Keywords: Aranaviharsnāna; methods of access; Patisambhibāmagga

บทนำ

การศึกษาอรรถวิธานตามแนวคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคจึงเป็นการหาคำตอบอีกวิธีของการหาความสุขสงบที่แท้จริงของมนุษย์ เพราะคำสอนในพระไตรปิฎกสอนให้บุคคลใช้ความพยายามให้เข้าถึงปัญญาเพื่อดับทุกข์ แม้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่อธิบายความหมายเกี่ยวกับอรรถวิธานหรือญาณโดยตรง เป็นเครื่องมือของการเข้าถึงความสุขสงบที่แท้จริงตามหลักทางคัมภีร์ เพราะการกำเนิดมนุษย์ซึ่งมีอยู่ในอัครคณฺยสูตร พรหมลงมาเกิดเป็นมนุษย์ โดยปกติจิตของพรหมจะเป็นจิตในระดับของฌาน(สมาธิ) ซึ่งโดยปกติจะมีปิตีเป็นอาหาร ด้วยรสชาติของจวันดินความติดใจในรสชาติจึงเกิดขึ้นกับพรหม ฌานสมาธิของพรหมเสื่อมลงจึงเกิดเป็นมนุษย์มีกายหยาบขึ้น เกิดการพัฒนาการของความเป็นมนุษย์ คือจุดเริ่มต้นและที่มาของการออกหาความสุขที่แท้จริงของมนุษย์อีกรูปแบบหนึ่ง (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: ที่.ปา.(ไทย); 11/111/83)

ตลอดเวลาที่พระสารีบุตรเถระ อัครสาวกฝ่ายขวาได้รวบรวมหลักธรรมคำสอนที่ลึกซึ้งไว้ในพระไตรปิฎกเล่มที่ 31 ชื่อคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ซึ่งถือว่าเป็นปกรณ์ทางด้านกัมมัญฐานเล่มแรกของพระพุทธศาสนา เพราะปฏิสัมภิทามรรค มาจากคำว่า “ปฏิสัมภิทา” มคโค” แปลว่า ทางแห่งปฏิสัมภิทาทั้งหลาย ส่วนคำว่า “ปฏิสัมภิทา” แปลว่า ความรู้แตกฉาน โดยแตกฉานในเรื่องฌานและญาณ ดังนั้น ญาณทั้งหมดรวมเป็น 73 ประการ ญาณ 67 ประการ (เบื้องต้น) เป็นญาณที่ทั่วไปแก่สาวก ญาณ 6 ประการ (เบื้องปลาย) เป็นญาณที่ไม่ทั่วไปแก่สาวก (เฉพาะพระตถาคตเท่านั้น)

พระสารีบุตรได้แสดงญาณไว้ถึง 73 แบบ ผู้วิจัยเลือกวิจัยญาณในข้อที่ 33 คือ อรณวิหารญาณ ได้เข้าไปศึกษาข้อมูลจึงเห็นว่าอรณญาณเป็นญาณที่เป็นเครื่องอยู่ของพระอริยะ คำว่า ในอรณวิหาร หมายความว่า ในวิหารที่ไม่มีกิเลส กิเลสมีรากะเป็นต้นย่อมบด คือทำลายให้เป็นจรรณ ได้แก่ ย่อมเปียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ กิเลสมีรากะเป็นต้นจึงชื่อว่า “รณะ” กิเลสชื่อว่ารณะทั้งหลายย่อมไม่มีแกววิหารธรรมทั้ง 3 ประการนี้ วิหารธรรมนี้จึงชื่อว่าอรณะ ธรรมชื่อว่าวิหาร เพราะเป็นเหตุนำธรรมอันเข้าถึงทั้งหลายชนิดต่าง ๆ ออกไป ได้แก่ ทสสนธิปไตย, วิหาราธิคมที่สงบ, ปณิตาธิมุตตา ทสสนะได้แก่วิปัสสนาญาณ ทสสนาธิปไตยคือ ความรู้วิปัสสนาที่เป็นใหญ่ วิหาราธิคมที่สงบคือสุญญตวิหาร ปณิตาธิมุตตาคือความที่จิตน้อมในธรรมที่ว่าง เป็นความหมายการพิจารณาว่า เมื่อปฏิบัติบรรลู่ซึ่งอรณวิหารญาณแล้วจะได้ประโยชน์ (พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: ขุ.ป.(ไทย); 31/82/139)

ด้วยเหตุนี้จากข้อมูลวิจัยข้างต้นพบว่า ผู้วิจัยมีความสนใจเรื่องอรณวิหารญาณเป็นสิ่งที่น่าศึกษาค้นคว้าเพื่อเป็นประโยชน์แก่ตนเองในการนำไปปฏิบัติตาม เพราะการปฏิบัติเข้าถึงธรรมเป็นเครื่องสงบระงับจิตได้ จะเป็นประโยชน์ในการเข้าถึงความเข้าใจเรื่องฉานและญาณ แม้ปฏิบัติในช่วงเวลาสั้น ๆ หากเราสามารถทำให้ใจไม่มีกิเลส มีความสงบ ประณีตแล้ว จิตของพระโยคาวจรควรได้ประโยชน์ต่อไป ฉะนั้น จึงมีความคิดนำอรณวิหารญาณมาศึกษาวิเคราะห์ ให้เป็นประโยชน์ในโลกนี้และโลกหน้า ตลอดจนประโยชน์สูงสุดตามคำสอนในพระไตรปิฎกคือพระนิพพาน ความรู้ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกคือญาณเป็นเหตุแห่งการดับทุกข์ ผู้วิจัยเชื่อว่าถ้าเราศึกษาอรณวิหารญาณ ถึงเราจะยังไม่เห็นจริงตามในพระไตรปิฎกทั้งหมด แต่เราก็มีแนวทางในการวิเคราะห์ให้เกิดประโยชน์ต่อการพัฒนาต่อยอดความรู้ในภาคปฏิบัติให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาโครงสร้างและหลักธรรมในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค
2. เพื่อศึกษาอรณวิหารญาณในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค
3. เพื่อวิเคราะห์หลักการและวิธีการเข้าถึงอรณวิหารญาณในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์อรณวิหารญาณในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค” ครั้งนี้เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยใช้วิธีการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) ซึ่งการดำเนินการวิจัยครั้งนี้ได้ผ่านการพิจารณาของคณะกรรมการผู้ทรงวุฒิ โดยมีรายละเอียดวิธีดำเนินการวิจัยดังต่อไปนี้

ขั้นตอนที่ 1 การศึกษาด้านเนื้อหาคัมภีร์ ค้นคว้าข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องราวอรณวิหารญาณ ตามคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคจากพระไตรปิฎก อรรถกถาฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตำรา เอกสาร งานวิจัย ดุษฎีนิพนธ์และสื่อออนไลน์ที่เกี่ยวข้อง แล้วนำมาวิเคราะห์ สังเคราะห์ เพื่อให้ได้ข้อมูลพื้นฐานสำหรับภาคปฏิบัติเชิงวิชาการต่อไป

ขั้นตอนที่ 2 การศึกษาในเชิงค้นคว้าและรวบรวม ข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ศึกษาตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนา มีหนังสือผลงานทางวิชาการ เอกสารและงานวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องทั้งภาษาไทยและต่างประเทศ เพื่อเป็นการอธิบายขยายความเนื้อหาเรื่องศึกษาวิเคราะห์อรณวิหารญาณ โดยผู้วิจัยทำการศึกษา วิเคราะห์ สังเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับอรณวิหารญาณตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้แล้ว สรุปผลเป็นองค์ความรู้ใหม่

ขั้นตอนที่ 3 การศึกษาในเชิงการวิเคราะห์ โดยวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารแล้ว ที่ผู้วิจัยนำประเด็นไปค้นคว้าการวิเคราะห์อภินิหารญาณต่อไป ตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้แล้วสรุปผลเป็นองค์ความรู้ใหม่

ขั้นตอนที่ 4 การศึกษาในเชิงการวิเคราะห์ สังเคราะห์ และสรุปผล โดยผู้วิจัยทำการศึกษา วิเคราะห์ สังเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับอภินิหารญาณตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้แล้ว เมื่อนำข้อมูลมาแล้วนำไป สรุปผลการวิจัยโดยวิเคราะห์ถึงอภินิหารญาณที่มีความสัมพันธ์กับหมวดธรรมข้ออื่นพร้อมทั้งมีข้อเสนอแนะ เชิงนโยบาย และในการวิจัยครั้งต่อไป

ผลการวิจัย

วัตถุประสงค์ที่ 1 ผลการวิจัยพบว่า โครงสร้างของคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มารรคได้ประกอบด้วยกัน 2 ส่วน คือส่วนเนื้อหาและส่วนวิธีดำเนินการ ดังนั้น หลักของมหาวรรคมี 10 กถา ยุคนัทธวรรคมี 10 กถา ปัญญาวรรคมี 10 กถา จัดเป็นหัวใจสำคัญในการอธิบายซึ่งหลักธรรมในคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มารรค เป็นคำสอนของพระสารีบุตร ที่แสดงถึงการเข้าถึงความสงบไร้กิเลส อภินิหารญาณ เป็นหนึ่งในญาณสำคัญที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มารรค ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของพระสูตรตันตปิฎก โดยมีโครงสร้างอันประกอบด้วย 2 ส่วนคือส่วนเนื้อหา และส่วนวิธีดำเนินการ ได้แก่ เนื้อหามีแผนภูมิของมหาวรรค ยุคนัทธวรรค ปัญญาวรรค มี 10 กถา แต่มีวิธีดำเนินการ ได้แก่ มาติกาหรืออุทเทส นิทเทส ปุจฉาหรือวิสัชนาดังนั้นเนื้อหาของคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มารรค แบ่งเป็น 3 วรรค คือ(1)มหาวรรคแบ่งเป็น 10 กถาคือ 1. ญาณกถา 2. ทิฏฐีกถาเป็นต้น (2)ยุคนัทธวรรค แบ่งเป็น 10 กถาคือ 1. ยุคนัทธกถา 2. สัจจกถาเป็นต้น และ (3)ปัญญาวรรคก็แบ่งเป็น 10 กถาคือ 1) มหาปัญญากถา 2) อิทธิกถา เป็นต้น แต่ละกถาได้จำแนกเป็นนิทเทสด้วยการอธิบายไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิและปัญญา เช่นอธิบายศีลไว้ในสิลมยญาณนิทเทส อธิบายสมาธิไว้ในสมาธิภาวนามยญาณนิทเทส และได้อธิบายปัญญาไว้ในญาณกถา

วิธีดำเนินการในคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มารรคมีหลักการอธิบายความในเนื้อหาอย่างมีเอกลักษณ์เฉพาะตน กล่าวคือในแต่ละกถาแบ่งออกเป็น 2 ส่วนคือส่วนที่เป็นมาติกาหรืออุทเทสและส่วนที่เป็นนิทเทส สำหรับโครงสร้างของอภินิหารญาณ โดยมีอธิบายถึงญาณอันประกอบด้วยปัญญาอันประเสริฐที่นำไปสู่การอยู่ด้วยธรรมอันปราศจากกิเลสอันเป็นข้าศึก หรือสภาวะแห่งความสงบที่แท้จริง โดยคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มารรคได้อธิบายอภินิหารญาณว่าคือ ปัญญาในความที่จิตเป็นธรรมชาติโน้มไปในผลสมาบัติอันประณีต ซึ่งประกอบด้วยองค์ประกอบหลักสามประการ ได้แก่ ทัสสนาธิปไตย วิหาราธิมที่สงบ และปณิธาธิมุตตตตปัญญา การทำความเข้าใจญาณนี้จึงเป็นการสำรวจเส้นทางแห่งการปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นจากกิเลสและเข้าถึงความสงบภายในอย่างลึกซึ้งในพระพุทธศาสนา องค์ประกอบทั้งสามของอภินิหารญาณมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ทัสสนาธิปไตย หมายถึง ความเป็นใหญ่ในการเห็นแจ้ง ซึ่งได้แก่ วิปัสสนาญาณที่เห็นแจ้งในไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) ในชั้นที่ 5 และปฏิบัติสมุปปาท การเห็นแจ้งตามความเป็นจริงนี้เป็นรากฐานสำคัญของการละคลายความยึดมั่นถือมั่น วิหาราธิมที่สงบ คือ การบรรลุดุริยธรรมเครื่องอยู่ทางจิตที่สงบระงับ ได้แก่ สุกขวิหาร (การอยู่ด้วยความว่างเปล่าจากตัวตนและสิ่งที่ยึดถือ), อนิมิตตวิหาร (การอยู่ด้วยความไม่มีนิมิตเครื่องหมาย), และอัปปณิหิตวิหาร (การอยู่ด้วยความไม่มีที่ตั้งหรือความปรารถนา) ซึ่งล้วนเป็นสภาวะที่จิตปราศจากเครื่องปรุงแต่งและเครื่องรบกวน สุดท้ายคือ ปณิธาธิมุตตตตปัญญา ซึ่งเป็นปัญญาที่โน้มไปในธรรมอันประณีต คือการที่จิตโน้มไปสู่สุญญตธรรม อนิมิตตธรรม และอัปปณิหิตธรรม อันเป็นสภาวะที่ละเอียดอ่อนและบริสุทธิ์จากโครงสร้างนี้จะพบว่า อภินิหารญาณ ปรากฏอยู่ในมหาวรรค มี 10 กถา

โครงสร้างของคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มรรค อันมีสาระสำคัญ จึงทำให้ผู้วิจัยอธิบายผลหัวใจของหลักธรรมประกอบไปด้วยหลักธรรมด้านปฏิสัมพันธ์ ได้แก่

(1) **อัตตปฏิสัมพันธ์** ความรู้แตกฉานในอรรถ หมายถึงความรู้ที่สามารถกำหนดลักษณะ เฉพาะและความหมายของผลประเภทต่าง ๆ ทั้งสามารถแยกแยะอธิบายขยายออกไปโดยพิสดาร สามารถคิดแยกแยะกระจายเชื่อมโยงต่อกันออกไปได้จนถึงล่วงรู้ถึงผล

(2) **ธัมมปฏิสัมพันธ์** ความรู้แตกฉานในธรรม หมายถึงความรู้ที่สามารถกำหนดลักษณะ เฉพาะและความหมายของเหตุประเภทต่าง ๆ สามารถจับใจความเป็นมาหรือกระทำ หัวข้อได้ เห็นผลอย่างหนึ่ง สามารถสืบสาวกลับไปหาเหตุได้

(3) **นิรุตติปฏิสัมพันธ์** ความรู้แตกฉานในนิรุตติ หมายถึงความรู้ที่สามารถกำหนดลักษณะเฉพาะและความหมายของโวหารแห่งภาษาประเภทต่าง ๆ ที่กล่าวถึงอรรถและธรรมดังกล่าวไว้ข้างต้น รวมถึงใช้คำพูดนำไปชี้แจงให้ผู้อื่นเข้าใจและเห็นตามได้

(4) **ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์** ความรู้แตกฉานในปฏิภาณ หมายถึงความรู้ที่สามารถกำหนดลักษณะเฉพาะและความหมายของปฏิภาณประเภทต่าง ๆ ได้แก่ ความรู้แตกฉานในอัตตปฏิสัมพันธ์ญาณ ธัมมปฏิสัมพันธ์ญาณและนิรุตติปฏิสัมพันธ์ญาณ สามารถนำมาอธิบายได้อย่างถูกต้องและทำให้ผู้ฟังเข้าใจอย่างถูกต้องตามความเป็นจริงของเรื่องนั้น (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: ขุ.ป.(ไทย); 31/78/131)

จากหลักธรรมด้านปฏิสัมพันธ์ 4 ข้อนี้แสดงให้เห็นผลอธิบายว่าปฏิสัมพันธ์ 4 ข้อนี้เป็นเนื้อหาความรู้ที่ส่งเสริมไตรสิกขา คือศีล สมาธิและปัญญา เป็นข้อปฏิบัติให้เกิดอรรถนิหารญาณนั้นเป็นหนึ่งในหลักของธัมมปฏิสัมพันธ์ ความรู้แตกฉานในธรรม หมายถึงความรู้ที่สามารถกำหนดลักษณะ เฉพาะและความหมายของเหตุประเภทต่าง ๆ โดยเฉพาะหลักทศสนาธิปไตย ที่แสดงถึงอนิจจานุปัสสนา หลักกัฬาราคิมที่สงบ เพราะมีองค์ประกอบของสัญญาตวิหาร และมีหลักปณิธาธิมุตตา ที่มีความโน้มไปในธรรมที่ว่าง ทั้งนี้ความสัมพันธ์ของปฏิสัมพันธ์ 4 ได้จำแนกซึ่งอัตตปฏิสัมพันธ์ คือ ความรู้แตกฉานในอรรถหรือสภาวะแห่งผลและธัมมปฏิสัมพันธ์ คือ ความรู้แตกฉานในธรรมหรือสภาวะแห่งเหตุนี้ เป็นหลักตั้งต้น และใช้นิรุตติปฏิสัมพันธ์ คือ ความรู้แตกฉานในนิรุตติด้านภาษา ถ่ายทอดความหมายของอรรถและธรรมเพื่อสื่อสารให้ผู้อื่นเข้าใจได้ถูกต้อง และปฏิภาณปฏิสัมพันธ์ คือความรู้แตกฉานในปฏิภาณที่มีความคล่องแคล่วว่องไวต่อการสื่อสารอรรถและธรรมเป็นต้นแบบของการอธิบายด้วยภาษาที่เข้าใจง่ายพร้อมกับปฏิภาณโวหารให้ผู้ฟังได้เข้าใจระดับต้นท่ามกลาง และที่สุดต่อไป (ชาโรวสินี รัตนบุรี และสุริยัต ศรือรัมย์, 2565)

ทั้งนี้จึงอธิบายได้ว่า โครงสร้างของอรรถนิหารญาณมีความสัมพันธ์กับการกิจด้านการเผยแผ่ เพราะการดำเนินการประกาศพระพุทธศาสนาให้ศาสนทายาทและประชาชนรับทราบทุก ๆ วิธีที่ไม่ผิดต่อพระธรรมวินัย ทั้งนี้อาจเป็นเพราะจะมุ่งเน้นให้นักปฏิบัติได้ความรู้ความเข้าใจในหลักพุทธธรรม แล้วน้อมนำไปปฏิบัติในวิถีของชีวิตประจำวันโดยสอดคล้องกับการกิจด้านการสาธารณสงเคราะห์ หมายถึง การดำเนินการช่วยเหลือสังคมทางวัตถุในรูปแบบต่าง ๆ ที่ไม่ขัดต่อพระธรรมวินัย การใช้วัดเป็นสถานที่บำเพ็ญกุศล เกิด แก่ เจ็บ ตาย เช่น การใช้วัดเป็นสถานที่ฝึกอบรมปฏิบัติธรรมฝึกนั่งสมาธิ สัมมนา โดยมุ่งเน้นให้ผู้ปฏิบัติได้ดำเนินชีวิตตามหลักธรรมทางปฏิสัมพันธ์มรรค เพื่อประโยชน์และความสุขแก่มหาชนเป็นสำคัญ ข้อนี้สุภาพรรณ ฦ บางช้างให้ความเห็นปฏิสัมพันธ์มรรคว่าเป็นแนวทางการวิเคราะห (ธรรม)โดยให้เหตุผลว่าคัมภีร์นี้ได้ชื่อว่าเป็นผลงานประเภทปกรณ (สุภาพรรณ ฦ บางช้าง, 2526) ส่วนหลักธรรมในคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มรรคที่เป็นเครื่องปฏิบัติได้แก่ คุณค่าของคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มรรค ที่เป็นมรรคปกรณสมบูรณ์ด้วยอรรถะที่ลึกซึ้ง มีพยัญชนะลึกซึ้งประกาศโลกุตตระ ประกอบด้วยสัญญาตวิหารที่แสดงถึงคุณค่าของความสมบูรณ์ ดังมีคุณ 8 ประการดังนี้ (1)ให้

สำเร็จผลวิเศษในการปฏิบัติ (2) ห้ามอกุศลอันเป็นปฏิกิริยา (3) เป็นรัตนกรบ่อเกิดแห่งญาณอันประเสริฐของพระโยคาวจร (4) เป็นเหตุอันวิเศษในการเอื้อกรายธรรมกถาของพระธรรมกถึกทั้งหลาย (5) เป็นเครื่องนำออกจากทุกข์ของผู้ลี้ภัยในสังสารวัฏ (6) มีประโยชน์ในการยังความชุ่มชื้น ให้เกิดเพราะเห็นอุบายในการออกจากทุกข์นั้น (7) มีประโยชน์ในการทำลายอกุศลธรรมอันเป็นปฏิกิริยาต่อนิสสรณธรรมนั้น (8) มีประโยชน์ให้เกิดความยินดีในหทัยแก่ภิกษุสงฆ์ โดยการเปิดเผยอรรถแห่งบท

วัตถุประสงค์ที่ 2 ผลการวิจัยพบว่า อรรถวิหารญาณในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ซึ่งเป็นเนื้อหาส่วนหนึ่งของพระสูตรต้นตอปิฎกในพระไตรปิฎก มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการทำความเข้าใจแนวคิดเรื่องฌานและปัญญาอันมีส่วนต่อการปฏิบัติเพื่อความสงบในพระพุทธศาสนาเชิงลึก เพราะเหตุนี้จึงควรอธิบายซึ่งคำว่า “อรรถ” ในที่นี้มีความหมายว่า “ไม่มีกิเลสเป็นข้าศึก” หรือ “ไม่ระกูล” กิเลสทั้งหลาย เช่น ราคะ โทสะ โมหะ เรียกว่า “รณ” เพราะเป็นสิ่งที่รุกราน บดขยี้ และเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลายให้เกิดความทุกข์ (ป. หลงสมบุญ, 2540) ดังนั้น อรรถวิหาร จึงหมายถึง การอยู่ด้วยธรรมที่ปราศจากกิเลสอันเป็นข้าศึกบดขยี้จิตใจ ทำให้จิตตั้งมั่นอยู่ในความสงบและบริสุทธิ์ คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคยังได้ระบุถึงระดับของอรรถวิหารที่ครอบคลุมตั้งแต่ฌานสมาบัติทั้งรูปฌาน 4 และอรุณฌาน 4 ซึ่งเป็นการกำจัดกิเลสในระดับต่าง ๆ ตั้งแต่นิวรณ์ วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข ไปจนถึงสัญญาที่ละเอียดอ่อน เช่น รูปสัญญา ภูมิจิตสัญญา นานัตตสัญญา และอาภิปัญญาตณสัญญา การเข้าถึงอรรถวิหารญาณจึงเป็นการก้าวผ่านสภาวะจิตที่ถูกครอบงำด้วยกิเลสไปสู่ความสงบที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นตามลำดับขั้นของการปฏิบัติธรรม

ดังนั้นอรรถวิหารญาณจึงเป็นญาณที่สำคัญยิ่งในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค เพราะแสดงให้เห็นถึงความเชื่อมโยงระหว่างการใช้สมาธิ (การทำจิตให้สงบ) และวิปัสสนา (การเห็นแจ้งตามความเป็นจริง) ญาณนี้สะท้อนถึงเป้าหมายสูงสุดของการปฏิบัติธรรมคือการเข้าถึงสภาวะที่ปราศจากความขัดแย้งภายใน และเป็นคุณสมบัติเด่นของพระอริยบุคคล ผู้สามารถดำรงอยู่ในความสงบไร้กิเลสได้อย่างแท้จริง การศึกษาอรรถวิหารญาณจึงเป็นแนวทางในการทำความเข้าใจกระบวนการแห่งการชำระจิตให้บริสุทธิ์และการบรรลุถึงความสงบสูงสุดในพระไตรปิฎก

อรรถวิหารญาณในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ผลการวิจัยพบว่าหลักธรรมที่สนับสนุนและหลักธรรมที่ขัดขวางอรรถวิหารญาณ ได้แก่ หลักธรรมที่สนับสนุนอรรถวิหารในส่วนของสมถกัมมัฏฐาน ได้แก่ หลักธรรมกัมมัฏฐาน 40 แบ่งเป็น 7 หมวดคือ (1) กสิณ 10 ประการมีปฐวิกสิณเป็นต้น (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: ม.ม.(ไทย); 13/250/298) (2) อสุภะ 10 ประการ มีอุทุมตาคะคือซากศพที่เน่าพองขึ้นอืดเป็นต้น (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: อ.จ.ก.(ไทย); 22/629/107) (3) อนุสสติ 10 ประการมีพุทธานุสสติเป็นต้น (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: ที.ป.(ไทย); 11/327/328) (4) พรหมวิหาร 4 ประการมีเมตตาเป็นต้น (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: ที.ม.(ไทย); 10/327/256) (5) อรูป 4 ประการมีอาภาสอันเจือปนเป็นต้น (6) อาหारेปฏิกุศลสัญญา 1 (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: ส.ม.(ไทย); 19/250/195) และ (7) จตุตถาวุธฐาน 1 (วิสุทธิ.(ไทย); 1/39/129) รวมทั้ง 7 หมวดเป็น 40 ประการ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2554) ในส่วนหลักธรรมที่สนับสนุนต่อการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น ได้แก่ วิปัสสนาอันเป็นไปโดยที่ภูมิธรรมที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาอันประกอบด้วยหลักธรรมคือ ชันธ 5 องค์ประกอบของชีวิตมีรูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ เป็นการจำแนกรูปนามออกเป็น 5 กอง (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: ส.ช.(ไทย); 17/96/58) อายตนะ 12 จุดเชื่อมต่อการรับรู้มีอายตนะภายใน 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจกับภายนอก 6 คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ 6 (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: อ.วิ.(ไทย); 35/99/85) ธาตุ 18 ประการมีจักขุธาตุ . . ฯลฯ .

มนวิญญานธาตุ (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: อภ.วิ.(ไทย); 35/145/147) อินทรีย์ 22 มีจักขุนทรีย์ . . . ฯลฯ . . . อัญญาตาวินทรีย์ (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: อภ.วิ.(ไทย); 35/219/197) อริยสัจ 4 ประการคือความจริงอันประเสริฐ ได้แก่ ทุกข์ (ความจริงว่าด้วยทุกข์) สมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) นิโรธ (ความดับทุกข์) และมรรค (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์) (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: วิ.ม.(ไทย); 4/14/21; ส.ม.(ไทย); 19/1665/528; อภ.วิ.(ไทย); 35/145/127) และปฏิจกสมุปปาท 12 หลักธรรมที่ว่าด้วยการเกิดขึ้นพร้อมกันของธรรมทั้งหลาย เพราะอาศัยกันและกัน โดยมีฝ่ายอนุโลมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงมี . . . ฯลฯ เพราะชาติเป็นปัจจัยชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสจึงมีและฝ่ายปฏิโลม เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือสังขารจึงดับ . . . ฯลฯ . . . เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสจึงดับ (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: วิ.ม.(ไทย); 4/1/2-3; ส.นิ.(ไทย); 16/1/1; อภ.วิ.(ไทย); 35/274/185) ส่วนหลักธรรมที่คอยขัดขวางอรรถวิหารญาณ ได้แก่ นิวรณ์ 5 ข้อที่เป็นเครื่องกั้นจิตไม่ให้บรรลุความดีมี 1) กามฉันท์ คือความพอใจในกาม 2) พยาบาท คือความอาฆาต 3) ถีนมิทธะ คือความหดหู่ 4) อุทธัจจกุกกุกจะ คือความฟุ้งซ่านแห่งจิต 5) วิจิกิฉา คือความเคลือบแคลงสงสัย (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: อภ.ปญจก.(ไทย); 22/51/72; อภ.วิ.(ไทย); 35/985/510) ต่อมาเป็นกามคุณ 5 ข้อที่เป็นสิ่งขัดขวางที่ทำให้พัวพันยินดีกับอารมณ์ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ต่อมาสังโยชน์มี 10 ข้อที่เป็นเครื่องเหนี่ยวรั้งไว้ในภพตลอดไป ได้แก่ 1. สักกายทิฐิ หมายถึง ความเห็นว่าเป็นตัวของตน 2. วิจิกิฉา หมายถึง ความลังเลสงสัย 3) สลัปปตปราคาส หมายถึง ความถ้อยมั่นศีลพรต 4) กามฉันทะ หมายถึง ความกำหนัดในกามคุณ 5) พยาบาท หมายถึง ความคิดเบียดเบียนหรือคิดร้าย 6) รูปราคะ หมายถึง ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน 7) อรูปราคะ หมายถึง ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน 8) มานะ หมายถึง ความถือตัว 9. อุทธัจจะ หมายถึง ความฟุ้งซ่าน 10. อวิชชา หมายถึง ความไม่รู้แจ้ง (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: อภ.วิ.(ไทย); 35/1029/528, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), 2554) เพราะอรรถวิหารญาณจะต้องอาศัยซึ่งกันและกันคือสมถกัมมัฏฐานและอัสยซึ่งญาณคือวิปัสสนากัมมัฏฐานมีหลักธรรมที่มีความสัมพันธ์ต่อกัน เพราะสมถกัมมัฏฐาน คือ วิธีดำเนินการปฏิบัติเพื่อนำไปสู่วิปัสสนากัมมัฏฐาน โดยอาศัยหลักธรรมตามวิชาการหรือที่เรียกว่าอารมณ์กัมมัฏฐาน ได้แก่ อารมณ์กัมมัฏฐาน 40 ประการตามที่ได้ชี้แจงมาแล้วในเบื้องต้นและอารมณ์แห่งการปฏิบัติวิปัสสนาได้แก่ วิปัสสนาภูมิที่ตั้งได้นำเสนอมานั้น ซึ่งหลักธรรมทั้งหมดมีความสำคัญต่อการปฏิบัติซึ่งมีประโยชน์ต่อการทำให้จิตใจสงบ เข้าถึงซึ่งสภาวะอันจะนำไปสู่หนทางแห่งความสงบไม่มีกิเลสเป็นเครื่องกั้วล

วัตถุประสงค์ที่ 3 ผลการวิจัยพบว่า วิเคราะห์หลักการและวิธีการเข้าถึงอรรถวิหารญาณในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค คำว่า “อรรถวิหารญาณ” เป็นปัญญาขั้นสูงที่กล่าวถึงในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของพระสูตรต้นตอปฏิตามแนวพระไตรปิฎก ญาณนี้มีได้เป็นเพียงความรู้เชิงทฤษฎี แต่เป็นผลจากการปฏิบัติที่นำไปสู่สภาวะแห่งความสงบไร้กิเลสอย่างแท้จริง ส่วนเรื่องวิเคราะห์หลักการและวิธีการที่คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคได้อธิบายไว้ใน การเข้าถึงอรรถวิหารญาณ โดยมุ่งเน้นไปที่กลไกทางจิตและขั้นตอนการปฏิบัติที่เชื่อมโยงกับองค์ประกอบสำคัญของญาณนี้ เพื่อให้เห็นถึงเส้นทางอันประณีตในการชำระจิตให้บริสุทธิ์และบรรลุถึงความสงบสูงสุดในพระพุทธศาสนาหลักการพื้นฐานในการเข้าถึงอรรถวิหารญาณเริ่มต้นด้วย ทัสสนาธิปไตย ซึ่งหมายถึงความเป็นใหญ่ในการเห็นแจ้ง หรือวิปัสสนาญาณที่ยังรู้ในไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) ของชั้น 5 และปฏิจกสมุปปาท การเห็นแจ้งตามความเป็นจริงนี้เป็นรากฐานสำคัญที่ทำให้จิตคลายความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวง โดยการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง (อนิจจานุปัสสนา) ความเป็นทุกข์ (ทุกขานุปัสสนา)

และความเป็นอนัตตา (อนัตตานุปัสสนา) ในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ และชรา มรณะ เป็นต้น การเจริญวิปัสสนาเช่นนี้เป็น การสร้างปัญญาที่เห็นตามสภาพธรรมที่แท้จริง ซึ่งเป็นก้าวแรกที่สำคัญในการละคลายกิเลสและเตรียมจิตให้พร้อมสำหรับการเข้าถึงสภาวะที่สงบยิ่งขึ้น

วิธีการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอภิญญาธรรมนั้นเน้นไปที่ วิชาธาตุที่สงบ ซึ่งเป็นการบรรลุธรรมเครื่องอยู่ทางจิตที่ปราศจากกิเลสอันเป็นข้าศึก คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคได้อธิบายว่าอภิญญาครอบคลุมตั้งแต่การเข้าถึงฌานสมาบัติทั้งรูปฌาน 4 และอรูปฌาน 4 ซึ่งเป็นการกำจัดกิเลสในระดับต่างๆ อย่างเป็นลำดับ ตัวอย่างเช่นปฐมฌานกำจัดนิวรณ์, ทุตติฌานกำจัดวิตกวิจารณ์, ตติยฌานกำจัดปิตติ, และจตุตถฌานกำจัดสุขและทุกข์ ดังนั้นวิชาธาตุที่สงบได้ต้องอาศัยสมณะ คือ อาศัยธรรมยังจิตให้สงบระงับจากนิวรณ์กิเลส พระโยคาวจรผู้ปฏิบัติทำความสงบให้จิตอยู่ในรูปฌาน มีความสดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตกวิจารณ์และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ บรรลุทุติยฌาน เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไปแล้ว มีความผ่องใสภายในมีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปิตติและสุขอันเกิดจากสมาธิ บรรลุตติยฌาน เพราะปิตติจางคลายไปแล้ว มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกายที่พระอรหันต์ทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขามีสติอยู่เป็นสุข บรรลุจตุตถฌาน เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไป ที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขาอยู่ (พระมหาบรรณรักษ์ สุขกาโม (ศรีสุทิวังษ์), 2560)

วิเคราะห์หลักการและวิธีการเข้าถึงอภิญญาธรรมในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ผลการวิจัยพบว่าหลักการและวิธีการเข้าถึงอภิญญาธรรม ตามแนวทางที่ปรากฏในคัมภีร์หลักคือ ปฏิสัมภิทามรรค และอรรถกถา เพื่อเป็นกรอบความเข้าใจจากการวิเคราะห์เนื้อหาในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคและอรรถกถาที่เกี่ยวข้อง ดังนั้น พระโยคาวจรที่ปฏิบัติตามคำสอนย่อมถึงความเจริญคุณธรรมด้านอริยมรรค คืออานาปานของอภิญญาธรรมว่าเมื่อเจริญสมณะแล้ว จะเป็นผู้มีจิตตั้งมั่น เป็นผู้สงบระงับจากกิเลสขั้นต้นได้แล้วควรที่จะใช้ญาณนำไปพิจารณาที่จะย่อมรู้ได้ตามที่เป็นจริงอันประเสริฐว่า

นี้เป็นทุกข์ นี่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์

นี่เป็นความดับไม่เหลือแห่งทุกข์

และนี่เป็นทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: วิ.ม.(ไทย); 4/14/21,ส.ม.(ไทย);12/300/329)

ทั้งยังสามารถสรุปหลักการและวิธีการเข้าถึงอภิญญาธรรม (ญาณเครื่องอยู่โดยปราศจากกิเลสเครื่องทำความเร่าร้อน) ได้ดังนี้

1. หลักการพื้นฐาน อภิญญาธรรมคือผลของอริยมรรค ได้แก่อภิญญาธรรมไม่ใช่ญาณทั่วไป แต่เป็นปัญญาที่เกิดขึ้นพร้อมกับ อริยมรรค โดยเฉพาะในระดับที่สูงขึ้น ซึ่งมุ่งสู่การดับกิเลสอย่างสิ้นเชิง ญาณนี้หมายถึงสภาวะที่จิตตั้งมั่นอยู่อย่างสงบ ปราศจากการเบียดเบียนของกิเลสเครื่องทำความเร่าร้อน (อภิญญา) ทั้งปวง โดยที่หลักการนี้ย่อมมีการปฏิบัติสมาธิคือการแสดงหลักการที่เป็นบทบาทและหน้าที่ของการเจริญซึ่งอภิญญาธรรมดังที่อธิบายไว้ในสมาธิภาวนาญาณนิตเทศว่าชื่อว่าสมาธิ เพราะสัทธินทรีย์มีกำหนดถือเอา เป็นต้น (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: ขุ.ป.(ไทย); 31/44/68-69) หลักการพื้นฐานจะต้องอาศัยระดับศีลที่เป็นเครื่องมือความประพฤติที่ดีงาม เครื่องมือควบคุมกายวาจาและใจแก่ที่สามารถพัฒนาจิตให้มีสมาธิได้ด้วย ในวิสุทธิมรรคอธิบายถึงศีลไว้ 2 ระดับคือ 1)โลกียศีล ศีลของปุถุชนทั้งหมด 2)โลกุตระศีล ศีลของพระอรหันต์ (วิสุทธิ.(ไทย); 1/10/16) แม้พระพรหมคุณาภรณ์ได้กล่าวศีลไว้ 2 อย่างคือ 1)ศีลในระดับธรรม เป็นข้อแนะนำสั่งสอนหรือหลักความประพฤติที่แสดงออก 2)ศีลในระดับวินัย เป็นแบบแผนข้อบังคับที่บัญญัติไว้ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), 2558) หลักการท่ามกลาง หมายถึง สมาธิ 1 คือ

เอกัคคตาจิต หรือสมาธิ 2 อย่างมี 1) โลภียสมาธิ 2) โลกุตตรสมาธิ (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: ขุ.ป.(ไทย); 31/43/65) ส่วนหลักการที่สุด คือปัญหาหรือญาณหมายถึง ปัญหาที่มีความชำนาญในการระงับสังขาร 3 ด้วยญาณจริยา 16 และด้วยสมาธิจริยา 9 เป็นผู้ประกอบด้วยผล 2 อย่างได้แก่ 1) สมถผล เพราะไม่หวั่นไหวจากนิเวศด้วยปฐมฌานหรือไม่หวั่นไหวเพราะอาภิญญายตนสัญญา 2) วิปัสสนาผล มีความหมายว่าไม่หวั่นไหวเพราะนิจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา หรือไม่เอนเอียงเพราะอิริยา

2. วิธีการเข้าถึงผ่านการปฏิบัติวิปัสสนาธุระ (ไตรสิกขา) ได้แก่การเข้าถึงอรรถวิหารญาณเป็นกระบวนการต่อเนื่องจากการเจริญไตรสิกขา (ศีล สมาธิ ปัญญา) ซึ่งผู้วิจัยได้สรุปว่าหลักธรรมในปฏิสัมภิทามรรคสามารถสงเคราะห์เข้าในอริยสัจ 4 และไตรสิกขาได้ (คณาจารย์, 2560) วิธีการที่สำคัญ ได้แก่ การเจริญสมถกัมมัฏฐาน เป็นพื้นฐานสำคัญในการทำให้จิตตั้งมั่นและสงบจากนิเวศทั้งหลาย เพื่อเตรียมพร้อมสำหรับการเจริญปัญญาขั้นสูงต่อไป เพราะเหตุที่การเจริญวิปัสสนา เป็นหัวใจหลักในการเข้าถึงญาณนี้ โดยเป็นการพิจารณาเห็นแจ้งในไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคได้จำแนกญาณไว้หลาย 10 ชนิด ซึ่งล้วนเป็นองค์ประกอบ หรือหนทางสู่การเห็นแจ้งสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ดังนั้นการพิจารณาอริยสัจ 4 ผู้ปฏิบัติจะต้องใช้ญาณหยั่งรู้ความจริงของทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ ความดับทุกข์ และหนทางปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ ซึ่งเป็นกระบวนการที่นำไปสู่การบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคล (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), 2558) เพราะการพัฒนาศรัทธาพยาโยคควรให้บรรลุถึงเป้าหมาย ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคได้กำหนดกระบวนการพัฒนาไว้ว่าจะต้องพัฒนาให้ครบกระบวนการภาวนา 4 ด้าน และครอบคลุมหลักไตรสิกขา มีศีล สมาธิ และปัญญา หลักภาวนา 4 ประการที่พระพรหมคุณาภรณ์ได้อธิบายไว้ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), 2557) ดังนี้ (1) พัฒนาทางกาย คือพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมรอบตัว (2) พัฒนาความประพฤติ หรือศีล คือพัฒนาความสัมพันธ์ทางด้านกาย วาจา กับบุคคลอื่น (3) พัฒนาด้านจิตใจเกิดความเข้มแข็งและมั่นคงสามารถปฏิบัติกัมมัฏฐานอย่างมีประสิทธิภาพ (4) พัฒนาด้านปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้ง เห็นจริง เข้าใจต่อการปฏิบัติตนต่อสรรพสิ่งทั้งปวง (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: อ.ป.ญจก. (ไทย); 22/79/144-146) เมื่อพัฒนาดนครบทั้ง 4 ด้านนี้แล้วได้ถึงวิธีการเข้าถึงผ่านการปฏิบัติวิปัสสนาธุระ

ในระดับอรุณภาพ ก็เป็นการกำจัดสัญญาที่ละเอียดอ่อนยิ่งขึ้นไปอีก. นอกจากนี้ วิหาราธิดที่สงบยังรวมถึงการอยู่ด้วยสุญญตวิหาร (ความว่าง), อนิมิตตวิหาร (ความไม่มีนิมิต), และอัปปนิหิตวิหาร (ความไม่มีที่ตั้งหรือความปรารถนา) ซึ่งเป็นสภาวะที่จิตปราศจากเครื่องปรุงแต่งและเครื่องรบกวนอย่างสิ้นเชิง การบูรณาการระหว่างหลักการแห่งทาสสนาธิปไตยและวิธีการแห่งวิหาราธิดที่สงบ นำไปสู่ ปณิธามุตตตตปัญญา ซึ่งเป็นปัญญาที่โน้มไปในธรรมอันประณีต คือการที่จิตโน้มไปสู่สุญญตธรรม อนิมิตตธรรม และอัปปนิหิตธรรม สภาวะนี้คือการที่จิตปราศจาก กิเลสเครื่องเศร้าหมองโดยสิ้นเชิง และเข้าถึงความสงบที่แท้จริง. อรรถวิหารญาณจึงเป็นผลรวมของการเจริญปัญญาเห็นแจ้งในไตรลักษณ์ (วิปัสสนา) และการฝึกฝนจิตให้ตั้งมั่นอยู่ในสมาธิที่ปราศจากกิเลส (สมถะ) ซึ่งนำไปสู่การบรรลุผลสมาบัติอันประณีต. การวิเคราะห์นี้แสดงให้เห็นว่า การเข้าถึงอรรถวิหารญาณไม่ใช่การปฏิบัติเพียงด้านใดด้านหนึ่ง แต่เป็นการประสานกันอย่างลงตัวของปัญญาและสมาธิ เพื่อการหลุดพ้นจากทุกข์และเข้าถึงสันติสุขภายในอย่างยั่งยืน

อภิปรายผล

การศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์อรรถนิเวศวิทยาในคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มรรค” ตามแนวทางวัตถุ ประสงค์ของการวิจัย โดยผลการวิจัยทำให้ทราบถึงสาระสำคัญของงานวิจัยเรื่องนี้ ที่จะนำมาซึ่งขั้นตอนการ อภิปรายผล ดังต่อไปนี้

1. พบว่าพระสารีบุตรเป็นพระอัครสาวกเบื้องขวา เป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะ ผู้เลิศกว่าผู้อื่นด้านปัญญามากและเป็นพระธรรมเสนาบดี เรื่องราวของพระสารีบุตรที่ปรากฏในพระไตรปิฎก และอรรถกถาแสดงให้เห็นว่า พระสารีบุตรได้ทำงานช่วยพระพุทธเจ้าในด้านการสอนธรรมและสืบทอดธรรม หลักฐานหนึ่งที่ช่วยยืนยันการทำงานของพระสารีบุตร คือ ผลงานของพระสารีบุตรซึ่งได้รวบรวมคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มรรคเป็นส่วนหนึ่งพระไตรปิฎกเพราะแนวทางการนำหลักปฏิสัมพันธ์มาใช้ในการอธิบายธรรมะ โดยพิจารณา ความสัมพันธ์ของปฏิสัมพันธ์ 4 ได้ดังนี้ 1) อรรถปฏิสัมพันธ์มรรค คือ ความเข้าใจผล ความหมายของธรรมะ 2) อัมมปฏิสัมพันธ์มรรค คือความเข้าใจเหตุ หัวข้อธรรมะ 3) นิรุตติปฏิสัมพันธ์มรรค คือเข้าใจภาษา เพื่อ ถ่ายทอดความเข้าใจผลและความเข้าใจเหตุ 4) ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์มรรค คือความคล่องแคล่วว่องไว ใช้ความ เข้าใจภาษา เพื่อถ่ายทอดความเข้าใจผลและความเข้าใจเหตุ ที่สอดคล้องกับงานวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิง วิเคราะห์อรรถนิเวศวิทยาในคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มรรค” (เสนาะ ผดุงฉัตร, 2549) ได้อธิบายว่าพระสูตรต่างๆ ทั้งที่กล่าวมารวมไว้กับกรรมฐานถือได้ว่าเป็นพระสูตรที่สำคัญที่บันทึกหลักการของการปฏิบัติกรรมฐานได้อย่าง สมบูรณ์ โดยพระสารีบุตรผู้ได้รับการยกย่องจากพระพุทธองค์ว่าเป็นผู้มีปัญญามาก ได้นำพระพุทธดำรัสที่ตรัส ไว้มาอธิบายไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ 31 ได้อย่างแจ่มแจ้งชัดเจน และสอดคล้องกับ งานวิจัยเรื่อง “งานนิพนธ์ของพระสารีบุตรในพระไตรปิฎกบาลี” ได้อธิบายว่าคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มรรคแบ่งเป็น 3 วรรค ได้แก่ ทวารวรรค ยุคินทวารวรรคและปัญญาวรรค ชื่อของวรรคทั้ง 3 ตั้งตามชื่อภิกษุของวรรค แต่ละ วรรคประกอบด้วยหัวข้อธรรมซึ่งเรียกว่ากถา 10 เรื่อง ซึ่งโครงสร้างของคัมภีร์มีลักษณะสมมาตรโดยมีเนื้อหา ของคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มรรคครอบคลุมธรรมล้วนๆ ในพระพุทธศาสนาทั้งปริยัติและปฏิบัติโดยลำดับเริ่มต้นจาก ญาณกถา คือเรื่องความรู้ ตามปกติหัวข้อธรรมชั้นสูงอย่างเรื่องญาณจะลำดับอยู่ตอนท้ายของจัดหมวดธรรม เช่น ทศสูตรสูตรจัดลำดับญาณในหัวข้อธรรมแม่บทที่ 8 ธรรมที่ควรให้เกิดขึ้น (สมพรนุช ต้นศรีสุข, 2550)

2. พบว่า อรรถนิเวศวิทยา เป็นอธิบายอุทเทสที่ 33 ของญาณกถาที่พระสารีบุตรยกมาตั้งเป็น คำอธิบายไว้ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะท่านพระสารีบุตรแสดงธรรมที่เป็นชื่อของอัสสนาธิปไตยไว้เป็นหลัก 3 ประการคือ (1) อนิจจานุปัสสนา (2) ทุกขานุปัสสนา (3) อนัตตานุปัสสนา แล้วนำธรรม 201 ประการ (หมวด ธรรมที่ควรรู้ไว้ใน สุตมยญาณที่ 1 ตอนที่ 2 ชุดที่ 1 หมวดที่ 2-12) มาหมั่นด้วยอนุปัสสนา 3 ประการ รวม 3 รอบ แต่ละรอบประกอบด้วยอนุปัสสนา 1 ประการ รวมเป็น 603 ประการ ได้แก่ อนิจจานุปัสสนาในรูป ชื่อ ว่าทัสสนาธิปไตย ทุกขานุปัสสนาในรูป ชื่อว่าทัสสนาธิปไตย อนัตตานุปัสสนาในรูป ชื่อว่าทัสสนาธิปไตย ฯลฯ อนัตตานุปัสสนาในขามรณะ ชื่อว่าทัสสนาธิปไตยลำดับต่อไป ท่านจำแนกธรรมที่เป็นชื่อของคำว่า วิหาราธิ คมที่สงบ ปณิธามิตตตา และอรรถนิเวศตามลำดับ มีใจความว่าสุญญตวิหาร อนิมิตตวิหาร อปณิธิตวิหาร แต่ละอย่างชื่อว่าวิหาราธิคมที่สงบความที่จิตน้อมไปในธรรมที่ว่าง . . . ในธรรมที่ไม่มีนิมิต . . . ในธรรมที่ไม่ มีปณิหิตแต่ละอย่างชื่อว่าปณิธามิตตตา สมาบัติ 8 คือ รูปฌาน 4 และอรูปฌาน 4 แต่ละอย่างชื่อว่าอรรถ นิเวศลำดับต่อไป ท่านจำแนกธรรมที่เป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าอรรถนิเวศ 8 ประการ คือการกำจัดธรรมที่เป็นข้าศึก ต่อฌานแต่ละขั้นด้วยฌานแต่ละขั้น เช่น (1) ชื่อว่าอรรถนิเวศ เพราะกำจัดนิวรณ์ได้ด้วยปฐมฌาน (2) ชื่อว่าอรรถ นิเวศ เพราะกำจัดวิตกวิจารณ์ได้ด้วยทุติยฌาน ที่สอดคล้องกับหนังสือพจนานุกรมมคธ-ไทยว่าอรรถนิเวศญาณ เป็นปัญญามีข้าศึกหรือไม่มีข้าศึกคือกิเลส ซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่งในเส้นทางการปฏิบัติธรรม(ป. หลงสมบุญ,

2540) ทั้งนี้ในอรรถวิธานธรรมที่ไม่มีกิเลสโดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับพระโยคาวจรผู้มุ่งสู่การบรรลุอรหัตผล ควรพิจารณาจากแง่มุม ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างฉันทะและปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท” ได้กล่าวว่าแม้เพียงปฐมฌานก็ได้ชื่อว่าเป็นที่หลบพ้นภัยจากพญามารได้ เพราะพระโยคาวจรเป็นผู้สังัดจากกาม สังัดจากอกุศลธรรม จึงเข้าถึงปฐมฌาน ที่ประกอบด้วยปิติและสุข เปรียบเสมือนมีที่พึ่ง มีที่ต้านทาน จึงทำให้มารผู้มิบาป ทำอะไรไม่ได้ ดังนั้น จึงเป็นเครื่องประกอบด้วยคุณคือ (1) เป็นเครื่องหมายแห่งความบริสุทธิ์ของจิต โดยอาศัยคำว่า “อธนะ” หมายถึง สภาวะที่ปราศจากกิเลส หรือ ความสงบจากเครื่องรบกวนทั้งหลาย อรรถวิธานญาณจึงเป็นญาณที่เกิดขึ้นในจิตที่บริสุทธิ์ ปราศจากกิเลส เครื่องเศร้าหมองทั้งปวง การที่จิตเข้าถึงสภาวะที่ไม่มีกิเลสเป็นเข้าถึงได้ นั่น แสดงให้เห็นถึงการขจัดอาสวกิเลส ได้อย่างสิ้นเชิง ซึ่งเป็นคุณสมบัติสำคัญของพระอรหันต์ (2) แสดงถึงการบรรลุวิธานธรรมอันสงบ ผู้ที่ปฏิบัติ เข้าถึงอรรถวิธานญาณเกิดขึ้นพร้อมกับการเข้าถึง “วิธานธรรมอันสงบ” ซึ่งได้แก่ สุนทรียวิธาน (การอยู่ด้วยความว่างเปล่า), อนิมิตตวิธาน (การอยู่ด้วยความไม่มีนิมิต), และอัปปณิหิตวิธาน (การอยู่ด้วยความไม่มีที่ตั้ง) วิธานธรรมเหล่านี้เป็นสภาวะที่จิตตั้งมั่นอยู่ในความสงบ ปราศจากเครื่องปรุงแต่งและกิเลสทั้งปวง การบรรลุ วิธานธรรมเหล่านี้เป็นเครื่องยืนยันถึงความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม และเป็นเครื่องอยู่ของพระอริยบุคคล (3) เป็นผลรวมของการเจริญสมณะและวิปัสสนา ซึ่งอรรถวิธานญาณไม่ได้เกิดขึ้นโดยลำพัง แต่เป็นผลรวมของการเจริญภาวนาทั้งสองส่วนคือ สมณะ (การทำจิตให้สงบ) และวิปัสสนา (การเห็นแจ้งในไตรลักษณ์) การเห็นแจ้งในไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) เป็นส่วนของวิปัสสนาญาณ ส่วนการเข้าถึงฉานและสมาบัติเพื่อขจัด กิเลสในแต่ละขั้น (อรรถวิธาน) เป็นส่วนของสมณะ การรวมกันของปัญญาและสมาธิในอรรถวิธานญาณจึงแสดงให้เห็นถึงการปฏิบัติที่สมบูรณ์แบบ (4) เป็นปัญญาที่โน้มไปสู่ผลสมาบัติอันประณีต เพราะอรรถวิธานญาณเป็น ปัญญาที่ทำให้จิตโน้มไปในผลสมาบัติอันประณีต คือการเข้าถึงสภาวะแห่งความหลุดพ้นแห่งทุกข์ (พระมหา กฤษ ญาณวโร (ใจปลื้มบุญ), 2547)

3. พบว่าวิธีการเข้าถึงอรรถวิธานญาณ กล่าวคืออรรถวิธานญาณมีแนวทางที่ปรากฏในอริยสัจ 4 พร้อมกับการปฏิบัติอย่างเป็นระบบ คือศึกษาและไตร่ตรองปฏิบัติธรรมเรื่องทุกข์ คือประสบสิ่งที่ไม่เป็นที่รักมี เกิดแก่เจ็บตาย สมุทัย ให้เข้าใจความติดข้องที่ทำให้เกิดทุกข์ นิโรธ พิจารณาให้เข้าใจถึงความดับทุกข์ มรรค มี ปฏิปทานำไปสู่ความดับทุกข์ ซึ่งได้แก่ทางประเสริฐ มีองค์ประกอบ 8 อย่างมี (1) สัมมาทิฐิ เห็นชอบ (2) สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ (3) สัมมาวาจา วาจาชอบ (4) สัมมากัมมันตะ กระทำการชอบ (5) สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ (6) สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ (7) สัมมาสติ ระลึกชอบ (8) สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะการเข้าถึงโดยการปฏิบัติโดยตรง สำหรับพระโยคาวจรพร้อมที่จะปฏิบัติไตรสิกขา มีศีล สมาธิ และปัญญาซึ่งได้ สอดคล้องกับหนังสือพุทธธรรมว่า เมื่อมีสติตามทันขณะปัจจุบันและมองดูสิ่งนั้น ๆ ตามที่มันเป็นอยู่ในขณะนั้นๆ ตลอดเวลาย่อมสามารถตัดวงจรทำลายกระบวนการของอวิชชาได้ด้วย ค่อยๆ แก่ไข ความเคยชินเก่าๆ พร้อมกับสร้างแนวนิสัยใหม่ให้แก่จิตได้ด้วยจิตที่มีสติช่วยกำกับให้ตามทันอยู่กับขณะปัจจุบัน จะมีภาพตรงขึ้นขึ้นกับจิตที่เป็น ไปตามกระบวนการธรรมข้างต้นนั้น (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2554) และยังสอดคล้องกับงานวิจัยเรื่องการศึกษาเปรียบเทียบหนทางการเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา เถรวาทและศาสนาเซน ว่าผู้มีศีลละเว้นจากการทำชั่วทั้งปวง ผู้มีสมาธิ คือความตั้งมั่นแห่งจิตหรือภาวะที่จิต สงบนิ่งจับอยู่ที่อารมณ์เดียว ตั้งอยู่สม่ำเสมอ ถูกทางด้วย แห่งจิตและเจตสิกทั้งหลายในอารมณ์อันเดียว เพราะ เหตุนั้น ผู้ที่จะเจริญสมาธิได้จะต้องมีจิตที่สงบปลอดโปร่ง โดยต้องมีศีลเป็นประจำเป็นอันดับแรก เพื่อช่วยให้ จิตไม่ฟุ้งซ่าน และต้องศรัทธาเป็นเครื่องประกอบ นอกจากนี้ การจะปฏิบัติเจริญสมาธิต้องคำนึงถึงคุณสมบัติ ภายในของแต่ละบุคคล ซึ่งนับว่ามีความสำคัญ ต่อการเจริญสมาธิมาก ได้แก่ ลักษณะนิสัยของบุคคลซึ่ง แตกต่างกัน เพราะการให้กรรมฐานที่จะเกื้อกูลส่งเสริมการเจริญสมาธิจะต้องไปในลักษณะที่เหมาะสมกับ

ลักษณะที่เหมาะสมกับลักษณะนิสัยของบุคคลด้วยการเจริญสมาธิเป็นข้อปฏิบัติชั้นกลางที่ช่วยให้จิตมันไปสู่ การทำวิปัสสนาเจริญ เป็นญาณที่มีสภาวะของปัญญาในขั้นพิจารณาอย่างสูงสุดก่อนบรรลุนิพพานต่อไป เพราะ ในการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานเริ่มต้นจากการพิจารณาถึงสิ่งเป็นไปต่าง ๆ ตามธรรมชาติเป็นจริง เพื่อค้นหา สาเหตุของวิกฎสงสารแล้วหาทางดับเหตุ คือละกิเลสขั้นเสีย การขจัดกิเลสอย่างสิ้นเชิงจำเป็นต้องอาศัยอำนาจ ปัญญา เพราะศีลและสมาธิสามารถขจัดกิเลสขั้นต้นและชั้นกลางเท่านั้น แต่กิเลสขั้นละเอียดที่แนบติดอยู่ใน ส่วนลึกต้องใช้ปัญญาจึงขจัดได้บริสุทธิ์ตามจุดมุ่งหมาย (พระครูสมุห์ประมวล จตทินโน (มุนทัน), 2562)

องค์ความรู้ใหม่

การวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์อรรถวิหารญาณในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค” ให้องค์ความรู้ที่สำคัญ สำหรับการปฏิบัติธรรมตามคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ดังนี้

1. องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัยเกี่ยวกับโครงสร้างอรรถวิหารญาณ เป็นผลสืบเนื่องจากการศึกษาซึ่ง พระสูตรที่เป็นคาถาหรือคำประพันธ์ในสูตรนิบาต ลักษณะและเนื้อหาของงานหลากหลายขึ้นอยู่กับ สถานการณ์ ทั้งโครงสร้าง เนื้อหา รูปแบบการนำเสนอเฉพาะตัว มีลักษณะคล้ายพระอภิธรรมปิฎกเพราะพระ สาริบุตรเป็นผู้มีปัญญามาก ทั้งได้ศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรมมาจากพระพุทธเจ้าที่เป็นคำสอนเก่าแก่ เช่นเดียวกับส่วนอื่นในพระไตรปิฎก (Lamotte, 1988) รวมถึงการปฏิบัติธรรมเชิงลึกตามแนวทาง พระไตรปิฎก ซึ่งเน้นการทำความเข้าใจในสภาวะธรรม ความสงบของจิต และการหลุดพ้นจากความเร่าร้อนใน ชีวิตประจำวัน การวิจัยในเรื่องนี้ช่วยสร้างความเข้าใจที่สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในมิติทางจิตวิทยา การศึกษา และการพัฒนาสังคม จากความหมายและแก่นสารของอรรถวิหารญาณนั้น ดังนั้น อรรถวิหารญาณ ถือว่าเป็น กุญแจสำคัญข้อหนึ่งในญาณสภา ที่ช่วยให้พระโยคาวจรผู้ปฏิบัติรู้ชัดตามจริง ทั้งเป็นภาวะจิตที่ปราศ จากความ เร่าร้อน อันเกิดจากการปล่อยวางกิเลส ความยึดมั่นในตัวตน และความไม่รู้ในธรรมชาติของชีวิต โดยเน้นการ พัฒนาปัญญาและการมองเห็นไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) ซึ่งนำไปสู่ความสงบทางจิตใจและการ ปลดปล่อยจากความทุกข์

2. การพัฒนาสติปัญญาเพื่อให้สงบและวิธีการหลุดพ้นจากความทุกข์ การวิจัยพบว่าผู้ปฏิบัติสาย สมณะมาอย่างต่อเนื่องจะเข้าถึงสภาวะสงบ ที่เรียกว่าฌาน เมื่อขึ้นสู่ฌานแล้วออกจากฌานมาตั้งหลักอัปปนา สมาธิแล้ว นำจิตไปพิจารณาไตรลักษณ์อย่างต่อเนื่องสามารถเข้าใจธรรมชาติของสังขารว่าเป็นสิ่งชั่วคราวและ ไม่ควรยึดติดปัญญาที่เกิดจากการพิจารณานี้ช่วยให้เกิดวิราคะ คือการคลายกำหนด และนิพพิทา คือความเบื่อ หน่ายในสังขาร เพราะในเรื่องกระบวนการเจริญอรรถวิหารญาณ การฝึกสมถกัมมัฏฐานร่วมกับวิปัสสนา กัมมัฏฐานช่วยให้จิตสงบ และเกิดปัญญาการพัฒนาสติปัญญา 4 อย่างสม่ำเสมอช่วยให้จิตระลึกลึถึงความไม่ เทียงของสังขาร อริยมรรคมีองค์ 8 ประการเป็นโครงสร้างที่สมบูรณ์แบบในการพัฒนาจิตเพื่อเข้าถึงอรรถวิหาร ญาณ โดยการกำจัดออกเสียซึ่งนิวรณ์ทั้ง 5 ประการมีกามฉันทเป็นต้น เพราะผลของอรรถวิหารญาณต่อจิตใจ และพฤติกรรม ผู้ที่พัฒนาอรรถวิหารญาณมีความสงบทางจิต ลดความฟุ้งซ่าน และความเครียดใน ชีวิตประจำวันมีทัศนคติที่ดีต่อชีวิต มองเห็นความทุกข์เป็นสิ่งที่ต้องเรียนรู้และปล่อยวางความสงบในจิตใจ นำไปสู่พฤติกรรมที่เหมาะสม เช่น ความเมตตา กรุณา และการช่วยเหลือผู้อื่น ทั้งเรื่องการนำความรู้เกี่ยวกับ อรรถวิหารญาณไปประยุกต์ใช้ คือด้านสุขภาพจิต การฝึกอรรถวิหารญาณช่วยลดความเครียด วิตกกังวล และ ภาวะซึมเศร้า ด้านการศึกษา ใช้เป็นแนวทางการพัฒนาสติในโรงเรียนและมหาวิทยาลัยเพื่อเสริมสร้าง ความสามารถในการเรียนรู้ ด้านสังคม การฝึกฝนเพื่อพัฒนาอรรถวิหารญาณช่วยส่งเสริมการอยู่ร่วมกันอย่าง สงบสุขและลดความขัดแย้งในสังคม

3. ทั้งนี้ผู้วิจัยได้ข้อค้นพบที่สำคัญ คือเรื่องของไตรลักษณ์เป็นเครื่องมือหลักในการเข้าถึงอภิญญาญาณโดยการพิจารณาไตรลักษณ์คืออนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุุปัสสนาที่ช่วยให้เกิดการเปลี่ยนแปลงมุมมองที่สำคัญเกี่ยวกับชีวิตและโลก สติปัฏฐาน 4 และอริยมรรคมีองค์ 8 ประการ รวมไปถึงถึงปัจจุสมุปบาทเป็นแนวทางที่สำคัญ รวมถึงการเจริญอานาปานสติ และกสิณทั้ง 10 ประการที่ช่วยให้อรณวิหารญาณนี้เกิดปฐมฌาน เกิดทุติยฌาน เกิดตติยฌานและเกิดจตุตถฌานได้ การฝึกตามแนวทางนี้ช่วยให้จิตเข้าสู่ความสงบและพัฒนาปัญญาเพื่อปล่อยวาง การลดกิเลสเป็นปัจจัยสำคัญ การปล่อยวางความโลภ ความโกรธ และความหลง ช่วยลดความเร่าร้อนในจิตใจ การปฏิบัติที่สม่ำเสมอสำคัญที่สุด ความสำเร็จในการพัฒนาอภิญญาญาณขึ้นอยู่กับความเพียร ความตั้งใจ และการปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้ผู้วิจัยเห็นว่าอภิญญาญาณนี้เป็นคัมภีร์กัมมัฏฐานชุดแรกที่พระมหาสาวกของพระพุทธเจ้า คือพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร ได้กำหนดวางแผนไว้เป็นแนวทางการปฏิบัติกัมมัฏฐานโดยชูจุดเด่น คืออานาปานสติภาวกรรม ๑ มาจนถึงอภิญญาญาณซึ่งพระสารีบุตรจำแนกญาณในการทำสติ (สโตการิญาณ) ด้วยอานาปานสติ (สติกำหนดลมหายใจเข้าลมหายใจออก) ที่แบ่งออกได้ 16 คู่ รวม 32 ประการจัดเป็นบทภาวนา ดังนี้ ภิกษุไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า ภิกษุนั้นมีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออกดังนี้ 1) เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่าหายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกยาวก็รู้ชัดว่าหายใจออกยาว 2) เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่าหายใจเข้าสั้น เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่าหายใจออกสั้น เป็นต้น (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: ขุ.ป.(ไทย); 31/163/254) ซึ่งเป็นคำแปลอันประกอบด้วยความรู้ ความเป็นอยู่ และความไม่เข้าศึกคือกิเลส จึงเป็นเหตุดำเนินให้พระพุทธโฆษาจารย์ได้ศึกษาแล้วนำไปเขียนเป็นคัมภีร์วิสุทธิมรรค โดยมีเนื้อหาสาระสำคัญในเรื่องศีล สมาธิ ปัญญา รวมถึงบทกัมมัฏฐาน เสสกกสิณนิเทศ อสุภกัมมัฏฐานนิเทศ ฉอนนุสนตนิเทศ อนุสสนติกัมมัฏฐานนิเทศและพรหมวิหารนิเทศ เป็นต้น ที่ทำให้พระโยคาวจรหรือผู้สนใจได้ศึกษาค้นคว้าต่อไป โดยสรุปองค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย คือ อภิญญาญาณนี้เป็นรูปแบบการดำเนินชีวิตที่ประเสริฐของแต่ละบุคคล โดยยกเอาซึ่งพระโยคาวจรเป็นที่ตั้ง ทั้งนี้มนุษย์ทุกคนมีสิทธิ์ที่จะเลือกทางเดินชีวิตของตนเองตามเป้าหมายในชีวิตของแต่ละบุคคล ดังนั้น ผู้วิจัยยังได้องค์ความรู้ในการวิจัยอภิญญาญาณนี้ว่าการเข้าฌานตามแนวอานาปานสติสูตร คือ คำสอนที่องค์พระพุทธเจ้าตรัสตอบอย่างเป็นระบบต่อคำถาม หรืออธิบายหลักธรรมบางหลักของพระสูตรต่าง ๆ เช่น อัมมจักกัปปวัตตนสูตร, อนัตตลักขณสูตร, มหาสติปัฏฐานสูตร เป็นต้น เป็นพุทธพจน์แท้ ส่วนคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคที่ผู้วิจัยยกเรื่องอภิญญาญาณนี้ ปรากฏอยู่ในญาณกถาในลำดับที่ 33 เป็นคำสอนที่ท่านพระสารีบุตรเป็นผู้อธิบายหรือแสดงแก่ศิษย์ทั้งหลาย

สรุป

อภิญญาญาณ นี้เป็นหนึ่งในโครงสร้างของคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคที่พระสารีบุตรได้แสดงแก่พระโยคาวจรผู้ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงสภาวะของวิหังการธรรม ที่ไม่มีกิเลส ที่ผู้วิจัยได้ชี้ให้เห็นว่า การเข้าถึงอภิญญาญาณนั้นเป็นหลักการและวิธีการปฏิบัติซึ่งสมถกัมมัฏฐานเพื่อเข้าถึงปฐมฌาน โดยมีการกำหนดซึ่งนิรณ 5 ประการมีกามฉันทเป็นเบื้องต้นก่อน ต่อมาหลักการและวิธีการปฏิบัติเพื่อให้เกิดญาณ โดยมีสาระสำคัญของการปฏิบัติ 7 ลำดับขั้น โดยการพิจารณาหรือกำหนดองค์ธรรมของกาย เวทนา จิต ธรรม อันมีอาการ 7 ประการที่แสดงอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ที่มีมุมมองให้เกิดผล 7 ประการจากการกำหนด เพื่อกระบวนการปฏิบัติธรรมขั้นสูงที่เน้นการเจริญปัญญาและสมาธิตามแนวทางของอริยมรรคมีองค์ ๘ จนกระทั่งสามารถกำจัดกิเลสเครื่องเร่าร้อนได้โดยสิ้นเชิง และเข้าถึงความเป็นอริยบุคคลขั้นสูงสุดได้ในที่สุด เพราะอภิญญาญาณมีสภาวะที่เป็นรูปฌานได้แก่ปฐมฌาน และมีสภาวะที่เป็นอรุณฌาน ได้แก่อกาสาณัญญาตนะ (ฌานที่ 5) มีความว่างเปล่าไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอารมณ์ ว่ามีสภาวะของสาเหตุและการกำจัดและการเจริญขึ้นจากคุณธรรมชั้นฌาน อภิญญาและ

สมบัติในคัมภีร์ปฏิสัมมทปิฎก ได้กล่าวถึงอภยนิเวศญาณ ไว้ในส่วนของญาณ 73 ประการ โดยให้ความหมายว่า อภยนิเวศญาณ คือ ปัญญาที่เกิดจากการที่จิตมี ทัสสนาธิปไตย (ความยิ่งใหญ่แห่งการเห็นแจ้ง) วิหาราธิมที่สงบ (การบรรลุซึ่งการอยู่ด้วยความสงบ) และ ปณฺธิตานิเวศตปปัญญา (ปัญญาที่น้อมไปสู่ความประณีต) กล่าวโดยสรุป อภยนิเวศญาณ ในบริบทนี้จึงหมายถึง การอยู่ด้วยความสงบปราศจากกิเลส ซึ่งเป็นผลมาจากปัญญาที่เห็นแจ้งธรรมอย่างลึกซึ้ง และน้อมนำจิตไปสู่ความประณีตอันเป็นวิมุตติภาวะ พระโยคาวจรที่ปฏิบัติอภยนิเวศญาณ ยังหมายถึง ผู้มีญาณเป็นเครื่องอยู่โดยไม่มีความกระทบ ไม่มีความขัดแย้ง ไม่มีภัยอันเกิดจากราคะ โทสะ โมหะ”เป็นญาณของผู้ปฏิบัติที่อยู่ด้วยใจสงบ เป็นกลาง เป็นธรรม ไม่มีความเบียดเบียนตนและผู้อื่นตรงตามคำบาลีว่าผู้มีใจไม่กระทบในโลกทั้งสองฝ่าย ชื่อว่าอภยนิเวศ ดังนั้นในด้านองค์ประกอบของอภยนิเวศญาณคือพระโยคาวจรที่ปฏิบัติทั้งกสิณ 10 ประการหรืออานาปานสติภาวนานั้นจะประกอบไปด้วยคุณ ดังนี้ จิตสงบจากราคะ ไม่ยินดีในกามคุณ 5 จิตสงบจากโทสะ ไม่ผูกแหว ไม่พยาบาท จิตสงบจากโมหะ เห็นตามความเป็นจริง มีเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ดำรงอยู่ในพรหมวิหาร มีปัญญาเห็นไตรลักษณ์ ไม่ยึดถือขั้นทั้งหลาย

ต่อมาคือลำดับญาณ อภยนิเวศญาณเกิด หลังจากวิปัสสนาญาณบริบูรณ์ โดยเป็นขั้นที่จิตเป็นกลางต่อโลกธรรมทั้งปวงเป็นญาณของ พระอนาคามีขึ้นไป หรือผู้บรรลุจิตสงบจากนิเวศโดยสมบูรณ์หลักธรรมสำคัญที่ปรากฏในมหาสุญญตาปฏิบัติ หลักธรรมสำคัญที่ปรากฏในมหาสุญญตาปฏิบัติ คือ สุญญตวิหารธรรม คือ ธรรมเครื่องอยู่ด้วยความว่างของพระชินาสพ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สุญญตผลสมบัติ หลักธรรมนี้ชี้ให้เห็นโทษของการคลุกคลีด้วยหมู่คณะ และโทษของการยินดีประกอบเนื่อง ๆ ในการคลุกคลีด้วยหมู่คณะเพราะฉะนั้นการวิจัยเรื่องอภยนิเวศญาณนี้ จะต้องมีความเป็นบาท เพื่อเข้าถึงภาวะของความไม่มีกิเลสตัณหา และมีวิปัสสนา กล่าวคือ ช่วยในการเจริญวิปัสสนาได้สะดวก คล่องสำเร็จผลได้ง่าย ซึ่งเกิดจากการเจริญสมถภาวนาจนบรรลุสมบัติ 8 และมีอภยญาณ 5 หรืออาจไม่ได้มานานมาก่อนแต่อย่างใด อาศัยแค่เพียงสมาธิขั้นต้นจนมีกำลังเทียบเท่ามาน แล้วจึงนำมานั้นมาเป็นบาทของการเจริญวิปัสสนาต่อไป ซึ่งการเจริญมานั้นจึงมี 3 แบบ คือ 1) มานในการเจริญวิปัสสนาพุทฺธคัมภีระ หมายถึง มานที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนาโดยการเพ่งขั้น 5 จนจิตเกิดความปล่อยวาง และยึดเอาธรรมที่ปล่อยวางนั้นเป็นอารมณ์ เมื่อจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียวเรียกว่า วิปัสสนามาก่อนสมถะมาหลัง 2) มานในการเจริญสมถพุทฺธคัมภีระ หมายถึง มานที่เกิดจากการเจริญสมถะโดยการเพ่งอารมณ์ คือ องค์มาน จนจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียวครั้งเกิดปัญญาเห็นแจ้งในธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เรียกว่าสมถะมาก่อนวิปัสสนา มาหลัง 3) มานที่ไม่เป็นบาทของวิปัสสนา

ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิจัย ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

1. ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

สำหรับพระโยคาวจรที่เป็นนักปฏิบัติธรรม ควรมีแนวคิดพุทธบูรณาการนำไปประยุกต์ใช้ในเรื่องอภยนิเวศญาณในคัมภีร์ปฏิสัมมทปิฎกนี้ เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อการปฏิบัติ เพราะอภยนิเวศญาณเป็นผลจากการปฏิบัติที่มีความสงบจากกิเลสที่เรียกว่านิเวศเป็นพื้นฐานแล้ว ควรได้รูปแบบการดำเนินชีวิตที่ประเสริฐทางโลก (โลกียะ) โดยยึดหลักปฏิบัติสมถะเพื่อให้เกิดมานตามลำดับและรูปแบบการดำเนินชีวิตที่ประเสริฐทางธรรม (โลกุตระ) โดยยึดหลักปฏิบัติวิปัสสนาเพื่อให้เกิดญาณที่จะต้องอาศัยจิตเข้าไปเพ่งมานให้สงบ และอาศัยปัญญาเข้าไปส่งเสริมภิกษุหรือบุคคลทั่วไปได้รับการฝึกฝน เพื่อรับมือกับอารมณ์ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันตามชีวิตประจำวันได้อย่างรู้เท่าทัน เพราะอภยนิเวศญาณนี้คือหนึ่งในข้อปฏิบัติที่ปรารถนาถึงความสงบอันไม่มีกิเลส

เป็นพื้นฐานแล้ว สามารถพัฒนาเข้าสู่สภาวะของฌานให้เป็นบาทแห่งญาณหรือปัญญา โดยการพิจารณาใคร่ครวญอย่างยิ่งขึ้นไปได้

2. ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรมีการศึกษาเรื่อง บทบาทคณะสงฆ์ในการปฏิบัติสมถกรรมฐาน กรณีศึกษา : การศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบอรรถวิหารญาณในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกับอรรถวิภังคสูตรในพระสูตรต้นตอปัญหาเพื่อบูรณาการศรัทธาของอรรถวิหารญาณที่มีต่อการดำเนินชีวิตของคณะสงฆ์ไทย

2.2 ควรมีการศึกษาเรื่อง การประยุกต์ใช้หลักอรรถวิหารญาณในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคเพื่อการจัดการความขัดแย้งและสร้างสันติวัฒนธรรมในคณะสงฆ์ไทยร่วมสมัย

2.3 ควรมีการศึกษาเรื่อง วิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างอรรถวิหารญาณกับข้อปฏิบัติของครูอาจารย์ด้านกัมมัฏฐานปัจจุบันเพื่อการเข้าถึงภาวะความจริงสูงสุด คือภาวะของจิตว่างพระนิพพานกับผลสมบัติในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคและอรรถกถา

บรรณานุกรม

- คณาจารย์. (2560). *พระไตรปิฎกวิเคราะห์*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ชาธิสวณีย์ รัตนบุรี และภุชชิต ศรีอร่าม. (2565). แนวทางการนำหลักปฏิสัมภิทามาใช้ในการอธิบายธรรมะ. *วารสาร มจร พุทธศาสตร์ปริทรรศน์*. 2(1), 40-52.
- ป. หลงสมบุญ. (2540). *พจนานุกรมมคธ-ไทย*. กรุงเทพฯ: พิมพ์ที่อาทรการพิมพ์.
- พระครูสมุห์ประมวณ จตฺตนิโน (มุนทัน). (2562). *การศึกษาเปรียบเทียบหนทางการเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนาเถรวาทและศาสนาเซน*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาบรรณรักษ์ สุขกาโม (ศรีสุทธีวงษ์). (2560). *ศึกษาการบรรลุธรรมของพระสุภูติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท*. สารนิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหากฤษ ญาณาวุโธ (ใจปลื้มบุญ). (2547). *การศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างฌานและปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2557). *พุทธธรรมฉบับปรับขยาย*. พิมพ์ครั้งที่ 40. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ผลิธัมม.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2554). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 20. กรุงเทพฯ: สหธรรมิก จำกัด, 2558.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2554). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*. พิมพ์ครั้งที่ 16. กรุงเทพฯ: สหธรรมิก จำกัด.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2552). *พุทธธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 19. กรุงเทพฯ: สหธรรมิก จำกัด.
- พระพุทฺธโฆสเถระ. (2561). *คัมภีร์วิสุทธิมรรคภาษาไทย ภาค 1*. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนครศรีอยุธยา: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2535). *พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2500*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2556). *อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2556). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ. ศ. 2554*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์ จำกัด.
- เสนาะ ผดุงฉัตร. (2549). *การศึกษาเชิงวิเคราะห์อาณาปณัสตติกาในคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มรรค*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สมพรนุช ตันศรีสุข. (2550). *งานนิพนธ์ของพระสารีบุตรในพระไตรปิฎกบาลี*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุภาพรรณ ณ บางช้าง. (2556). *พระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย*. กรุงเทพฯ: หอพระไตรปิฎกนานาชาติ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- Lamotte, E. (1988). *History of Indian Buddhism*, trans. Sara Webb-Boin. Louvain: Institut Orientaliste de l'Universite Catholique de Louvain,.